

земель, що належали до Російської імперії, до федеративного союзу народів Габсбурзької монархії. На жаль, рішення Ремі залишити поза територіальними рамками свого дослідження громадське й інтелектуальне життя українців Галичини не дозволило йому побачити повної динаміки розвитку окремих ключових ідей, історію яких він вивчає.

Обидві монографії слід розглядати у ширшому історіографічному контексті, а їхнє значення не зводиться лише до дискусії про приналежність українських діячів до спільного малоросійського руху у середині XIX ст. Так, цілий ряд проникливих спостережень і фактографічних доповнень дозволяють Ремі по-новому побачити динаміку прийняття і впровадження репресивних заходів російського уряду щодо українського руху і переосмислити окремі оцінки головних дотеперішніх дослідників цього питання – Федора Савченка, Девіда Саундерса і Олексія Міллера. У свою чергу, монографія Гілліс є внеском не лише до історії українського суспільного руху, але й до вивчення формування націоналістичної політики у міському просторі Києва та в загальноімперському контексті наприкінці XIX – на початку XX ст. У другій і третій частинах монографії авторці вдалося розкрити дотепер практично не відомі аспекти перетворення новочасного російського націоналізму на Наддніпрянщині у масове новочасне явище. Ця тема, проте, заслуговує на окремий рецензійний розгляд, зокрема й з урахуванням нових досліджень цього питання (зокрема Климентія Федевича і Ольги Мартинюк). Не викликає сумніву те, що український переклад обох рецензованих монографій був би бажаним внеском у поживлення українських студій над національними проектами довгого XIX ст.

Юрій Зазуляк

Thomas Wunsch. *Space and Remembrance. St. John of Dukla (ca. 1414–1484) as a Religious Memorial Place in the Polish-Ukrainian Borderland of Ruthenia from the Middle Ages to Present Times.* Wrocław: Chronicon 2018. 211 p.

Нова книжка знаного німецького дослідника історії Центрально-Східної Європи Томаса Вюнша присвячена історії культу святого Яна з Дуклі (1414–1484). Робота досліджує постать і культ святого Яна з Дуклі як релігійне місце пам'яті польсько-українського пограниччя від пізнього Середньовіччя до сьогодення. Кілька ключових концептів формують теоретичні підстави дослідження – соціальний простір, меморіальна культура, структура/антиструктура. Услід за Анрі Лефевром автор пропонує процесуальне і конструктивістське пояснення соціального простору. Його виникнення й трансформація є наслідком різних форм соціальної взаємодії та соціальних практик, часто спонтанних та непередбачу-

ваних. У цьому розумінні соціальний простір є не лише категорією фізичної чи політичної географії, яка описує природні чи політичні кордони та особливості ландшафту людського існування, але і «мережею референцій», яка пов'язує людей зі схожими культурними стандартами поведінки та горизонтом культурних уявлень. При цьому соціальний простір, який визначав практики вшанування і комеморації святого Яна з Дуклі у Польській Короні та Речі Посполитій XV–XIX ст., носив, на думку автора, виразно транскордонний, транskonфесійний і транскультурний характер.

Інше важливе теоретичне міркування автора стосується поняття місця пам'яті та меморіальної культури. Вюнш детально зупиняється на найвідоміших концепціях колективної пам'яті (Моріса Гальбакса, П'єра Нори, Яна та Аляйди Ассманів), пропонуючи ґрунтовну і проникливу критику деяких з них. Місця пам'яті формуються в процесі невинної комунікації про певну подію. Цей процес структурується за допомогою різноманітних перформативних і комеморативних практик, які завжди є результатом селективного і значною мірою випадкового пригадування і конструювання минулого. Тому Ян з Дуклі цікавить Вюнша не лише як історична постать, насамперед як фігура пригадування, відображена у постійно змінних і наново контекстуалізованих образах і проявах. З цього погляду, «життя святого Яна з Дуклі після смерті», втілене у різноманітних комеморативних релігійних практиках та в медіа, становить невід'ємну частину його «біографії».

Наголос на транскультурності й транskonфесійності соціального простору, в якому культ святого Яна з Дуклі функціонував як місце пам'яті, ставить перед Вюншем питання про необхідність прояснити контексти та особливості релігійно-конфесійної ситуації на землях польсько-українського пограниччя ранньомодерного часу. Характерний для Польської Корони та Речі Посполитої культурний та релігійний плюралізм, який сформувався, зокрема, внаслідок завоювання і приєднання українських земель у XIV–XVI ст., був своєрідним викликом для існування цього державного утворення. Вюнш наголошує, що саме багатоконфесійність стимулювала пошук шляхів та умов для мирного міжрелігійного співіснування. Релігійна політика толерантності, на думку автора, становила головну рису тогочасного політичного режиму та була свого роду ще одним утіленням «Ягеллонської ідеї». Унікальність політичної організації під владою Ягеллонів полягала у способі функціонування цього релігійного багатоманіття. На відміну від інших європейських держав, де релігійні відмінності у XVI–XVII ст. стали джерелом тривалих кривавих конфліктів та воєн, у випадку Польсько-Литовської держави характерною була низька інтенсивність і дифузія конфесійних та релігійних конфліктів. Вюнш пробує контекстуалізувати постать і культ Яна з Дуклі в стосунку до різних важливих подій та процесів церковної історії православних і католиків Польщі та Литви XV–XVI ст. Автор коротко описує невдалі спроби укладення церковної унії на Флорентійському соборі та наступні унійні проекти XV – початку XVI ст., роль у цих процесах польського духовенства, появу бернардинського ордену в Польщі та його діяльність на теренах Галичини.

За словами Вюнша, експансія та інституціалізація латинської церкви на території Галицької Русі у XIV–XVI ст. дозволяє описати регіон як перехідний культурний простір між католицизмом та православ'ям, із притаманним йому значним ступенем асиміляції, релігійного синкретизму та прагненням до співіснування (с. 40, 96). На думку автора, до початку XVII ст. стосунки римсько-католицької церкви до інших деномінацій залишався доволі толерантним, щонайменше на практиці (с. 49). Вюнш стверджує, що релігійний плюралізм у Польсько-Литовській державі було встановлено завдяки церковній політиці перших Ягелонів (с. 39). Натомість, починаючи з XVII ст., зростає міжконфесійна напруга і частішають конфлікти, що було викликано, як вважає автор, насамперед експансією московського російського православ'я на українські землі (с. 50–51). Укладення Брестської унії та поява уніатської церкви було одним із наслідків посилення католицько-православного протистояння. З кінця XVII-го і протягом XVIII ст. конфлікт між православ'ям і католицизмом у Речі Посполитій фактично визначав кордони політичних лояльностей до Російської імперії та до Польсько-Литовської держави. У цій ситуації, підкреслює Вюнш, релігія, втілена у практиках трансденомінаційного вшанування святих, на кшталт Яна з Дуклі, чи не єдина була здатна запропонувати символічну рамку для соціально-політичної єдності, якої не могла забезпечити дедалі слабша державна влада Речі Посполитої (с. 55).

Однак видається дискусійною думка Вюнша про те, що це була продумана політика толерантності та підтримки релігійного плюралізму, спрямована на продуктивне поладження релігійних конфліктів, яку буцімто провадили Ягеллони (с. 49). Її проблемність визнає і сам автор, коли відзначає різноманітні та численні прояви різко негативного та ворожого ставлення до православних русинів, якими супроводжувалася експансія католицької церкви та встановлення польської політичної влади на територіях колишньої Київської Русі: уніформістський характер усіх без винятку проектів унії XV–XVI ст.; агресивний характер католицької місіонерської політики і її дискримінаційні заходи, що спиралися на негативне конфесійне та культурне іншування, доказом чого була діяльність самого Яна з Дуклі (с. 173–175). Тому «політика функціональної трансрелігійної гармонізації», яка забезпечувала релігійну роль найважливішого чинника у підтримці понадконфесійної та понадкультурної комунікації або ж у творенні «спільноти для усіх класів» (с. 35), на чому наголошує німецький дослідник, могла насправді означати не більше ніж спонтанну та хаотичну трансрелігійну гібридність та синкретизм на рівні локальних релігійних практик, зумовлену інституційною слабкістю католицької церкви на східних теренах Польської Корони. Вюнш не завжди враховує і динамічні зміни у релігійній політиці Ягеллонів та особисті релігійні переконання окремих представників династії. Так, релігійний клімат доби перших Ягеллонів, особливо правління Владислава II Ягайла чи Олександра, з притаманними йому духом релігійної нетерпимості та політикою обмеження прав некатоліків, суттєво відрізнявся, наприклад, від клімату за часів панування Казимира Великого чи Сигізмунда II

Августа. Вюнш, наприклад, недооцінює масштаби та послідовність політики дискримінації та нетолерантності польського духовенства, королівської влади та місцевих польських владоможців і магістратів щодо православних русинів чи вірмен на Галицькій Русі у часи перших Ягеллонів, зазначаючи, що це були лише епізоди (с. 48), які не призвели до тривалої ізоляції чи загрози існуванню. Натомість польська релігійна толерантність, на якій наголошує Вюнш услід за Янушем Тазбіром (с. 37), була характерна лише для відносно короткого періоду середини та другої половини XVI ст., коли конфесійний та релігійний плюралізм, притаманний Польській державі того часу, мав шанси перетворитися на один із конституційних принципів її устрою. У цьому зв'язку детальнішого прояснення потребує саме поняття ранньомодерної толерантності. Як показують дослідження Девіда Ніренберга та Девіда Фріка, співжиття різних конфесійних і релігійних груп та взаємовідносини між релігійною більшістю та релігійними меншинами у ранньомодерний час аж ніяк не виключали, а навпаки, допускали значний ступінь нетерпимості та насильства стосовно меншин. У цьому відношенні форми релігійного співіснування у ранньомодерній Речі Посполитій були далекі від сучасного поняття толерантності.¹

У наступній частині роботи Вюнш простежує поширення культу Яна з Дуклі, переважно у Львові й інших теренах Галицької Русі у XVI–XVIII ст. Ян з Дуклі належав до ордену монахів-бернардинів, тому природно, що представники саме цього релігійного об'єднання складали основу свого роду «спільноти пам'яті» про його діяння та були головними промоторами його культу. Як член цієї монашої спільноти та як проповідник, Ян з Дуклі значну частину свого життя провів у Львові. Тому його культ перетворився у XVII ст. на важливий символ міської ідентичності католицької громади Львова. У дослідженні автор спирається на протоколи зізнань свідків у справі беатифікації святого, які збереглися за 1615–1619, 1625–1630, 1643–1649 і 1727–1729 рр. Головним ініціатором складання зізнань виступало католицьке духовенство Руського воеводства, зокрема перші два етапи документування були здійснені за підтримки львівського архієпископа Яна Анджея Прухницького (1614–1633). Опитаними свідками було переважно місцеве єпархіальне католицьке духовенство та члени різних монаших орденів з перевагою бернардинців. Численна група свідків належала також до львівського патриціату та міщанства. Значно меншою була участь світських осіб з-поза Львова, здебільшого шляхти та аристократії, але також і простолюдинів. Зізнання були, як правило, розповідями, покликаними підтвердити репутацію святого. Вюнш детально аналізує процес складання свідчень протягом зазначених етапів, аналізує зміни у формі протоколів та в питаннях, на які відповідали свідки. Автор підкреслює, що свідчення були своєрідним вікном у процес усної комунікації, через який відбувалося

¹ David Frick. *Kith, Kin and Neighbors: Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*. Ithaca – London: Cornell University Press 2013, с. 409.

творення культу як місця пам'яті. Водночас автор виявляє тісний взаємозв'язок між цими усними свідченнями та літературною релігійною традицією про культ св. Яна з Дуклі, яка сформувалася на початок XVII ст. і яка визначала загальні нормативні рамки для функціонування та записування згаданих усних свідчень (с. 111–117). Звідси – важливість писемних, візуальних та матеріальних медійних засобів, за допомогою яких формувався культ і місце пам'яті, передовсім популярних агіографічних та вотивних друків і артефактів, які включали житія, релігійні пісні, вотивні зображення, монументи (відома колона зі статуєю святого була споруджена 1736 р. у Львові). Ключову роль у становленні культу Яна з Дуклі як свого роду меморіального процесу відігравали також різноманітні релігійні ритуали: процесії громади міста, прощі вірних, орденські візитації, візити королів. Цей ритуальний простір поступово набуває більшого значення із середини XVII ст., особливо з початком Хмельниччини та численних війн, які охопили Річ Посполиту. На підставі згаданих протоколів Вюнш аналізує формування різних історичних образів святого у колективних та індивідуальних уявленнях тогочасних людей, зокрема як чудотворця, проповідника, рятівника міста під час козацько-татарської облоги Львова у 1648 р., святого покровителя країни, місіонера, миротворця і медіатора. З другої половини XVIII ст. Вюнш фіксує також спорадичну участь представників греко-католицької конфесії, львівських русинів та вірмен, що дозволяє йому говорити про трансконфесійну спрямованість культу.

Водночас, на моє переконання, з наведених автором свідчень випливає, що протягом XVII ст. культ святого та пов'язані з ним моделі релігійності і релігійної пропаганди були спрямовані радше на посилення трансконфесійних кордонів та містилися в межах традиційно ворожого сприйняття православних русинів та вірмен-монофізитів як схизматиків та еретиків з боку польської католицької церкви та її вірних (с. 119–120). Характерно, що свідчення з XVII ст. про буцімто масову участь русинів та вірмен у вшануванні святого Яна з Дуклі походять виключно із зізнань польського католицького духовенства та міщанства Львова (с. 129–130). Можна сумніватися в тому, що такі заяви відображали справжні масові релігійні практики. У корпусі протоколів беатифікаційного процесу зізнання представників некатолицьких конфесій становлять унікальні винятки (Альберт Войнарович, с. 132). Це схиляє до думки, що свідчення про популярність культу Яна з Дуклі серед русинів та вірмен мали радше характер релігійної пропаганди, спрямованої на додаткове піднесення авторитету святого і створення пропагандистського ефекту вищості латинської віри та її святих. Те саме засвідчують проаналізовані Вюншем *Litterae postulatoariae* з 1625 р., зокрема листи короля Сигізмунда III Вази та польських аристократів до римського папи на підтримку беатифікації Яна з Дуклі. У світлі цієї кореспонденції майбутня беатифікація святого була покликана сприяти подальшій релігійній політиці навернення та асиміляції православних русинів, її обґрунтування було побудоване на топосах і мотивах традиційного латино-католицького дискурсу польського *antemurale* та культурній репрезентації православних як схизмати-

ків і єретиків (цей аспект дуже вдало відзначений автором, с. 157–161). Виглядає, що насправді трансконфесійність культу Яна з Дуклі була доволі пізнім явищем, регулярні випадки участі русинів та вірменів у культурі святого з'являються лише у XVIII – на початку XIX ст., тобто вже після утвердження унії серед цих етнічно-конфесійних груп (с. 128, 133).

На завершення Вюнш зосереджується на деяких сучасних аспектах культу святого Яна з Дуклі, зокрема вивчає вплив його канонізації, здійсненої папою Іваном Павлом II у 1997 р., на міжконфесійні стосунки на території України. Автор подає цікавий аналіз змін, які поступово відбулися у сучасному папському та церковному нарративі про святого Яна з Дуклі. Дослідник фіксує поступову відмову від старих традиційних образів святого Яна з Дуклі, підставою яких була інспірована Римом ідея місіонерства, навернення та приєднання вірних східного обряду до католицької церкви, та відзначає спробу надати культурі нових екуменістичних вимірів.

Олександр Зайцев

Trevor Erlacher. *The Furies of Nationalism: Dmytro Dontsov, the Ukrainian Idea, and Europe's Twentieth Century: A dissertation submitted to the faculty at the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of History. Chapel Hill: Published by ProQuest LLC 2017. 528 p.*

Як правило, наукові журнали й збірники не публікують рецензій на захищені дисертації – прийнято чекати, коли автор переробить свою працю в монографію, врахувавши зауваження, висловлені під час захисту. Однак, з огляду на важливість дисертації Треворера Ерлахера для української інтелектуальної історії ми вирішили відійти від цього правила, тим паче, що праця доступна для читачів у Інтернет-ресурсі «Carolina Digital Repository»¹.

У докторській дисертації «Фурії націоналізму: Дмитро Донцов, українська ідея та європейське XX століття», захищеній 2017 року в університеті Північної Кароліни в Чапел-Гілі, автор пропонує новий підхід до вивчення інтелектуальної біографії українського ідеолога. На її прикладі він досліджує історію українського інтегрального націоналізму від його джерел у пізній Російській імперії до холодної війни, розглядаючи його в різних регіональних, культурних та інтелектуальних історичних контекстах. Тревор Ерлахер доводить, що світогляд

¹ <https://cdr.lib.unc.edu/record/uuuid:630759f8-a1dd-4727-ae35-393d51b4ad2d>